

Liberalizam iz pravno-politikološkog ugla

Igor Živkovski

Sažetak: U središtu ideje liberalizma stoji građanin kao pojedinac koji je nosilac određenih prava nezavisnih od položaja koji ima u društvu, a koja ga čine jednakim sa drugim ljudima. Osnovni principi liberalne politike jesu: garancija prava čoveka i građanina, sloboda mišljenja i suverenitet naroda. U članku se analizira liberalizam kao teorijski pravac te njegov uticaj na pravni sistem i političke elite. Istorijskom pregledu ideje liberalizma posvećen je prvi deo članka. Nakon što je opisana geneza ove ideje, obrađen je njen sukob sa totalitarizmom. Potom je pažnja posvećena liberalnom pokretu i njegovim frakcijama nakon Drugog svetskog rata. Ovom komparativnom prikazu sledi analiza savremenog liberalnog pokreta, dok je rad kompletiran opisom razvojnog puta liberalizma u Srbiji, od njegovog rađanja u našoj zemlji i prvih pobornika ove ideje, do pojavnih oblika liberalizma na današnjoj političkoj sceni.

Ključne reči: *Liberalizam – demokratija – sloboda – pojedinac*

Liberalism from Legal and Politicological Perspective

Igor Živkovski

Summary: The core of the idea of liberalism is the citizen as an individual who is the holder of certain rights, independent of his position in society, and which make him equal to other people. The basic principles of liberal policy are: the human rights guarantees, the freedom of thought and the sovereignty of the people. The article analyses liberalism as a theoretical direction and its impact on the legal system and the political elite. The first part of the article is dedicated to the historical review of the idea of liberalism. After the description of the genesis of this idea, follows the part of the article which deals with the conflict between liberalism and totalitarianism. Then focus shifts to the liberal movement and its fractions after the Second World War. When this comparative analysis is provided, the attention is paid to the modern liberal movement, while the article finishes with the description of the development path of liberalism in Serbia from its birth and the first proponents of this idea in our country until the manifestations of liberalism at modern political scene.

Key words: *Liberalism – Democracy – Freedom – Individual*

Liberalna demokratija je lice koje vladajuće klase pokazuju kada se ne plaše, fašizam je ono lice koje one pokazuju kada se plaše.

Markuze, „Kontrarevolucija i revolt“

Istorijat ideje liberalizma

Iako je istorijska nauka neke elemente liberalnog shvatanja otkrila u Starom svetu, naročito u antičkoj Grčkoj i starom Rimu, ti elementi spadaju u predistoriju liberalizma i ne mogu se shvatiti kao komponente modernog liberalnog pokreta.

Kao prepoznatljiva nit u misli i praksi, liberalizam se javlja kao politička struja i intelektualna tradicija tek u XVII veku. Termin *liberalan* prvi put susrećemo u jednom političkom pokretu XIX veka u Španiji, gde jedna partija sebi daje ime „Liberalesa“.

Međutim, neophodno je prethodno istaći da se klasična liberalna misao razvila pre svega u periodu prosvetljenosti u Škotskoj, konkretno u delima Adama Smita (*Adam Smith*), ali je izraz *liberalan* uglavnom bio vezivan za pojmove blagorodnosti, klasične vrline čovečnosti, plemenitosti i otvorenosti duha (Grej, 1999: 97).

Da bismo razumeli duh liberalizma neophodno je upoznati njegov istorijat, njegovo poreklo u određenim kulturnim i političkim okolnostima i razumevanje njegovog mesta u kontekstu evropskog individualizma u ranom modernom periodu. Iako liberalizam nema samo jednu i nepromenjivu prirodu ili suštinu, on poseduje specifične osobine koje odražavaju njegovu modernost i istovremeno ga odvajaju od drugih modernih intelektualnih tradicija i političkih pokreta vezanih za te tradicije. Te osobine su u potpunosti prepoznatljive u istorijskoj perspektivi koju otkriva nekoliko kriza modernosti – raspad feudalnog poretka u Evropi XVI i XVII veka, događaji oko francuske i američke revolucije u poslednjoj deceniji XVIII veka, širenje demokratskih i socijalističkih pokreta masa tokom druge polovine XIX veka i gotovo potpuni sumrak liberalnog društva koji su izazvale totalitarne vlade u XX veku. Na taj način su specifične osobine liberalizma izmenjene i preoblikovane, dok su se individualistička društva u kojima su rođene liberalne ideje pri tom suočila sa novim i drugačijim izazovima.

Ideološki koreni liberalizma

Liberali kažu da njihove ideje sežu daleko u prošlost, još u period humanizma i renesanse, kao i revolucije u Engleskoj 1688. godine. Međutim, prve ozbiljnije liberalne pokrete koji su široko prihvaćeni nalazimo u prosvetiteljskom pokretu, posebno u vigovcima u Engleskoj, filozofima u Francuskoj i pokretu za nezavisnost u američkim kolonijama. Ovi pokreti bili su suprotstavljeni apsolutnoj monarhiji, merkantilizmu i raznim oblicima religijskog dogmatizma i klerikalizma i po prvi put ustanovili koncepte prava pojedinaca i vladavine prava te važnosti upravljanja državom preko izabranih predstavnika.

Sloboda kao suštinsko pravo građana isticana je permanentno kroz istoriju: u srednjem veku italijanski gradovi-države ustali su pod firmom slobode protiv papskih zemalja, a vek i po kasnije Makijaveli (*Niccolò Machiavelli*) je očuvanje sloboda okarakterisao kao osnovno obeležje republikanskog uređenja. Republike u Firenci i Veneciji imale su izbore, vladavinu prava i slobodno preduzetništvo tokom najvećeg dela XV veka, do pada pod dominaciju spoljnih sila u narednom veku.

Liberalizam kao svesna ideologija – da sloboda nije tek dodatak, već fundamentalna osnova prava unutar političkog entiteta i, kasnije, države – počeo je da poprima jasniji oblik kao odgovor apsolutizmu, posebno u Engleskoj. Engleski liberalizam podrazumevao je snažno zalaganje za parlamentarnu vladu u okviru vladavine prava, a protiv monarhističkog apsolutizma, uz naglašavanje slobode udruživanja i privatne svojine. To su i bili aspekti engleskog političkog iskustva koje je Lok (*John Locke*) teorijski obradio izrazivši ih u svojoj koncepciji civilnog društva – društva slobodnih ljudi, jednakih pod vladavinom prava i povezanih ne nekim naročitim zajedničkim ciljem, već jedino poštovanjem prava koje svako od njih ima.

Kod Loka nailazimo na jasnu ideju da lična nezavisnost pretpostavlja postojanje privatne svojine koja je u potpunosti zaštićena kroz vladavinu prava. Po njemu, teza da civilno društvo zahteva široku rasprostranjenost lične imovine postaje najvažnija tema liberalne literature, pa ta ideja i predstavlja njegov najveći doprinos liberalizmu. Njegova teza da o slobodi ne može biti reči ukoliko nema suštinske privatne svojine, trajno je obeležila političku misao i pružila engleskom liberalizmu jednu od njegovih definicionih karakteristika.

U Francuskoj je liberalizam nastao i razvijao se u jednom periodu feudalne prakse i apsolutističkih institucija i u tome ima analogije sa engleskim iskustvom.

Katolička crkva u Francuskoj, kao i u drugim zemljama kontinentalne Evrope, dala je od samog početka drugačiji pečat francuskom liberalizmu, povezujući ga sa slobodnom mišlju i antiklerikalizmom pre nego sa verskim nekonformizmom. Francuski liberalizam je od samog početka imao nepovoljniji ambijent za svoj razvoj nego što je to bio slučaj u Engleskoj. Sledstveno tome, francuski liberalni pokret je u svojim ranim fazama bio izrazito anglofilski, pa je dobar deo kritika samovolje vlasti u „starom režimu” zavisio od tumačenja engleskog razvoja.

Iako se nije slagao sa mnogim karakterističnim ekscesima francuske prosvete, Šarl Monteskje (*Charles-Louis de Secondat*) je bio njena reprezentativna figura. Osim što je pisao o vladavini prava i protiv svih vrsta despotizma, Monteskje je u „Duhu zakona” zastupao i primerima objasnio prirodno-naučni pristup proučavanju političkog i društvenog života, u kome je naglašen uticaj geografskih, klimatskih i drugih prirodnih uslova na društvene institucije i ponašanje ljudi.

Ovo učenje nastavljaju politički ekonomisti Žan-Batist Sej (*Jean-Baptiste Say*) i Destit de Trasi (*Destutt de Tracy*), vatreni pobornici harmonija tržišta i, sva je prilika, tvorci principa *laissez-faire*.

U drugoj polovini XIX veka uobličile su se dve škole mišljenja, posebno važne za kasniju liberalnu misao. Korene prvoj od njih možemo naći još u „škotskom prosvetiteljstvu”, uključujući tu mislioce Dejvida Hjuma (*David Hume*), Adama Smita, Imanuela Kanta (*Immanuel Kant*) i Andersa Hidenijusa (*Anders Hidenius*) (Lakićević, Stojanović i Vujačić, 2008: 198).

Među brojnim i raznovrsnim Hjumovim doprinosima verovatno je najvažnija njegova tvrdnja da će osnovna pravila ljudskog ponašanja nadjačati sve pokušaje njihovog ograničavanja ili regulisanja. Primera radi, Hjum tako obara projekat merkantilnih država sticanja bogatstva kroz gomilanje sve više zlata i srebra, objašnjavajući da su cene u vezi sa količinom novca, te da ovaj proces naprosto može jedino generisati inflaciju. (Fridman, 1997: 38).

U svom najuticajnijem obliku, liberalni sistem principa izložio je i obrazložio Adam Smit u radu „Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda” iz 1776. godine. Ova Smitova analiza ima tri značajne karakteristike koje će kasnije naslediti njegovo „liberalno potomstvo” (Đurković, 2005: 201).

Prva je ideja da se ljudsko društvo razvija kroz seriju posebnih faza, epoha ili sistema, kulminirajući u komercijalnom sistemu, tj. sistemu slobodnog preduzetništva. Ta ideja je inače prisutna i kod Makijavelija, a prema njoj se ljudska istorija može razumeti kao serija jednostavnih ciklusa uspona i padova civilizacije. Drugo, Smit prihvata postavku, što čine i svi veliki klasični liberali, da su promene u ekonomskom sistemu nerazdvojne od promena u političkoj

strukturi, tako da sistem slobode u sferi trgovine nalazi svoj logični pandan u ustavnom poretku u kome su građanske i političke slobode zagarantovane. Najzad, Smitov sistem je naglašeno individualistički i u njemu se društvene institucije shvataju kao rezultat akcija ljudskih jedinki, a ne kao posledica ostvarenja ljudske namere ili plana. Smitov sistem je individualistički i u moralnom smislu, jer nastaje u njegovoj koncepciji sistema prirodne slobode u kome svaka pojedina osoba poseduje najveću moguću slobodu, saglasnu sa sličnom slobodom svake druge vrste. Smitovo teoretisanje razlikuje se po sistematičnosti i obuhvatnosti od ranijih liberalnih mislilaca i od manje formalnih refleksija većine njegovih francuskih i američkih liberalnih sledbenika. Potpuno u skladu sa svojim metodološkim individualizmom, Smit uviđa da razlika između ekonomske i političke strane života društva nikad ne može biti sasvim oslobođena artifičijelnosti ili proizvoljnosti, pošto postoji neprestana uslovljenost i interakcija između njih.

Kant, iako Nemaac, bio je pod jakim uticajem Hjumovog empirizma i racionalizma. Njegovi najvažniji prilozi liberalnom mišljenju su u oblasti etike, posebno njegova tvrdnja o kategoričkom imperativu. Kant je tvrdio da su usvojeni sistemi razuma i morala subordinirani osnovnim prirodnim i moralnim zakonitostima i da će se stoga naporiti da se potonji ograniče ili potisnu nužno završiti neuspehom.

Drugi pravac mišljenja, čiji će značaj kasnije sve više rasti, osnovao je Žan-Žak Ruso (*Jean-Jacques Rousseau*). Njegova tvrdnja da se čovek rađa slobodan, ali da je već obrazovanje dovoljno da ga unutar društva ograniči, potresla je monarhije njegovog vremena. Rusoova teza o organskoj volji nacije, koja, dakle, ide u prilog principu samoopredeljenja naroda, takođe odstupajući od dinastičkih politika svog vremena, postaće ključni element u Deklaraciji Narodne skupštine u Francuskoj revoluciji i shvatanjima važnih ličnosti u Americi, poput Bendžamina Frenklina (*Benjamin Franklin*) i Tomasa Džefersona (*Thomas Jefferson*).

Revolucionarni pokreti inspirisani liberalizmom

Svi ovi mislioci su, međutim, radili i iznosili svoje ideje unutar političkog okvira monarhije (čak i ako su neke od njih bile ustavne monarhije). Ideja da bi pojedinci mogli sami oblikovati svoje okruženje kroz delovanje dobro shvaćenih osnovnih pravila ostala je teoretska sve do američke i francuske revolucije. Prema tome, iako se Revolucija iz 1688. godine ponekad uzima za presedan, ove dve revolucije kasnog XVIII veka postale su primeri koje su pratili kasniji revolucionarni liberali.

Frenklin, Džeferson i Džon Adams (*John Adams*) bili su od izuzetnog značaja kada je Amerikance trebalo ubediti da se pobune u ime *Zakona Prirode* i *Boga Prirode*, poput Monteskjea, i sebi obezbede život, slobodu i težnju ka sreći, poput Loka. „Američki eksperiment” stajao je iza demokratske vlade, lične slobode i, jednako važno, omogućio ekonomski razvoj koji je najbolje postignut pomoću ova dva mehanizma. Kada je trebalo pisati predlog Saveznog Ustava SAD, konkretne načine na koje se ideja konkurentskih interesa unutar pravnog sistema kao potreban i dovoljan garant slobode mogla ugraditi u jasno određene strukture iznašli su Džejms Medison (*James Madison*) i Aleksandar Hamilton (*Alexander Hamilton*). Oni su proširili uticaj ove nove ideologije i na američki sistem vlasti, zalažući se za njenu striktnu podelu na zakonodavnu, izvršnu i sudsku i sistem kontrole i ravnoteže između ovih grana, za prava saveznih država i dvodomno zakonodavno telo (Čavoški i Vasić, 2006: 233).

U središtu ovog novog talasa liberalizma bio je najčešće ideal „države – noćnog čuvara”, ograničene na zadatke sprovođenja i odbrane zakona, sprečavanja zloupotrebe vlasti, širenja tržišta i odbrane zemlje. Čak je i pripravna vojska bila sumnjiva, uz verovanje da bi milicija bila dovoljna za odbranu, uz mornaricu koju bi održavala potrebe države za trgovinom.

Francuska revolucija, nastavljajući neposredno zbacivanje monarhije skupa sa njenim aristokratskim društvenim poretkom, bila je znatno strasnija u svom verovanju u egalitarizam i nužnost uklanjanja starog poretka. Ključni trenutak u francuskoj revoluciji bilo je odbacivanje ustavne monarhije i proglas predstavnika trećeg staleža da od tada oni čine Narodnu skupštinu i predstavljaju interese francuskog naroda (Avramović i Stanimirović, 2006: 275).

Francuska revolucija nije uspela da prebrodi tranziciju od pobune do stabilnosti kako je to Amerikancima pošlo za rukom. Umesto konačnog republikanskog ustava, Napoleon Bonaparta (*Napoléon Bonaparte*) postaje prvo direktor, potom konzul i napokon car. Na samrti, Napoleon je izjavio: „Želeli su još jednog Vašingtona.” – dakle, vođu koji bi vojno uspostavio novu državu, ali bez želje za svojom dinastijom (Jovanović, 1932: 315).

Sa druge strane, francuska revolucija je otišla dalje od američke u uspostavi opšte vojne obaveze, nacionalnog državljanstva za sve i dalekosežne Deklaracije o pravima čoveka, analogne američkoj Povelji o pravima.

Sa dolaskom romantizma, liberalna gledišta su od predloga za reformu postojećih vlada postala zahtevi za promenama. Američka i francuska revolucija dodale su demokratiju na listu vrednosti za koje se liberalna misao zalaže, a politički suverenitet zasnovali na pravima čoveka. Ova ideja, prema kojoj je narod suveren i sposoban da sačini i sprovodi sve neophodne zakone išla je

dalje od shvatanja prosvetitelja. Umesto prostog isticanja prava pojedinaca unutar države, narod je postao država, a sve državne moći izvedene su iz pravične saglasnosti svojih subjekata.

U ovom pogledu, mora se naglasiti ugovorna priroda liberalnih shvatanja. Jedna od osnovnih ideja prvog talasa mislilaca liberalne tradicije bila je da pojedinci sklapaju dogovore i poseduju imovinu. Ovo gledište danas verovatno ne izgleda posebno radikalno, ali u vreme nastanka ove ideje, većina imovinskih zakona određivala je imovinu kao posed porodice ili određenog njenog člana, na primer: „glave porodice”. Obaveze su bile zasnovane na ličnim (zakletva) i feudalnim (vazalstvo) vezama lojalnosti, a ne na razmeni konkretnih dobara. Vremenom, liberalna tradicija je počela da gleda na dobrovoljni pristanak i dobrovoljni dogovor kao na osnovu legitimne vlasti i zakona. Ovaj pogled je dalje unapredio Ruso svojim pojmom društvenog ugovora.

Između 1774. i 1848. godine odigralo se nekoliko talasa revolucija, pri čemu je svaka od njih zahtevala sve jače prvenstvo prava pojedinaca. I sama reč *liberalizam* nastala je u ovom periodu. Revolucije su počele sve više da vrednuju ideju da je nacionalno jedinstvo važan deo političkog jedinstva, te da narodom ne mogu ispravno vladati oni koji među tim narodom nisu. Ovo shvatanje bilo je posebno važno u revolucijama kojima je okončana kontrola Španije nad najvećim delom njenih kolonija na američkom kontinentu, kao i u utvrđivanju nacionalizma u Evropi, koji je razdvojio zemlje od monarhija koje su njima tradicionalno upravljale. Kao deo revolucionarnog programa, važnost obrazovanja, vrednosti više puta isticane još od Erazma (Desiderius Erasmus Roterodamus), sve više zauzima središnju ulogu u ideje slobode.

Ideološki konflikti unutar liberalizma

Tokom ranog XIX veka pojavio se i osnovni ideološki konflikt unutar liberalizma. Dve osnovne liberalne ideje su dostojanstvo i jednakost pojedinaca i pravo pojedinaca na slobodu, posebno da poseduju i upravljaju ličnom (privatnom) svojinom. Ova dva principa našla su se u sukobu kada je postalo jasno da se imovinska prava nekih pojedinaca ne mogu pomiriti sa dostojanstvom drugih. Posebno je ovde bio težak slučaj tzv. gazdinskog ropstva, u kojem se jedna osoba (rob) smatrala svojinom druge. Uopšteno gledano, po ovom pitanju, gro liberalnog mišljenja naginjalo je važnosti ljudskog dostojanstva, koje su liberali počeli sve više posmatrati kao osnovnije od polaganja prava na imovinu. Međutim, potraga za ravnotežom između ove dve osnovne vrednosti ipak objašnjava niz konflikata unutar liberalne misli (Hajek, 2002: 287).

U kasnom XIX veku proširena je dostupnost obrazovanja i biračkog prava, a u privredi je ostvaren veliki napredak putem industrijalizacije. Trgovina je znatno proširena, a sa njom i mogućnosti za napredak i bogaćenje, a došlo je i do naglog rasta u širenju kulture i pismenosti. Istovremeno, sve ove promene proizvele su i ogromne nejednakosti u bogatstvu i ljudske patnje poput masovne gladi, dečijeg rada, zagađenih gradova i teškog siromaštva za većinu stanovništva. Sukob između svojine i dostojanstva izbio je u prvi plan: jedna struja liberalnih mislilaca zahtevala je zakone protiv dečijeg rada i propisivanje minimalnih standarda rada i plata, dok je *laissez-faire* škola tvrdila da bi takvi zakoni predstavljali nepravedno nametanje koje je protivno imovinskim pravima i smetnju privrednom razvoju.

Još jedno važno načelo liberalizma bili su racionalna vlada i vladini organi. U kasnom XIX veku počelo se sa standardizacijom i internacionalizacijom stvari poput merenja vremena, težina i drugih mera, nastali su novčani sistemi i počele su stalne međunarodne komercijalne transakcije. Isticanje pojedinačnih subjekata, fizičkih ili privrednih, kao važnih jedinica pravnog sistema, učinilo je liberalizam jedinim okvirom unutar kojeg je bilo moguće sprovoditi trgovinu koju je sve više karakterisala međuzavisnost. Postepeno se odustajalo od feudalnih pojmova o vlasništvu, koje je još uvek bilo na snazi u pojedinim državama. Primera radi, u XIX veku ropstvo je i dalje postojalo u Rusiji, a srednjevekovna ograničenja u trgovini važila su u nemačkim državama sve do ujedinjenja pod Prusijom 1871. godine.

Veliki uticaj u razvoju modernih liberalnih shvatanja imao je Džon Stjuart Mil (*John Stuart Mill*). On se protivio kolektivističkim težnjama, u isto vreme naglašavajući značaj kvaliteta života za pojedinca (Milbank, 2007: 247). Ove ideje on je formulisao u radu „O slobodi”, koji je nastao 1859. godine. Mil je takođe bio naklonjen biračkom pravu za žene i (kasnije) radničkim zadrugama. Njegova podrška utilitarizmu utvrdila je liberalizam u načelima svrsishodnosti i pragmatičnosti – naročito izraženim u njegovom delu „Utilitarizam” nastalom 1854. godine, omogućavajući sjedinjenje subjektivnih ideja o slobodi nasleđenih od francuskih mislilaca u tradiciji Žan-Žak Rusoa, sa jedne, i filozofije Džona Loka i britanske škole, više oslonjene na lična prava, sa druge strane.

U kasnom XIX i ranom XX veku, sve su izraženija mišljenja koja ističu ideju da je pojedincima, da bi bili slobodni, potreban pristup svim preduslovima za lično ispunjenje; u ovom viđenju, lična sloboda zahteva da društvo preuzme odgovornost za obezbeđivanje osnovnog nivoa mogućnosti, zaštite i obrazovanja.

Sa početkom XX veka, sukob između ličnog dostojanstva i imovine

postao je još oštriji. Industrijalizacija je proizvela velika bogatstva i visok rast mogućeg životnog standarda, ali isto tako i ogromnu bedu i siromaštvo. Dok su u drugoj polovini XIX veka industrijski visoko razvijene države mogle zemlju i sirovine uzimati od industrijski manje razvijenih i politički slabije organizovanih zemalja, početkom XX veka svet je već bio uglavnom podeljen, tako da je dalji privredni rast industrijski razvijenih država bio uslovljen njihovim međusobnim sukobom. Ovo je učinilo neizbežnim izbijanje Prvog svetskog rata.

U prvim decenijama XX veka klasični liberalni pogled Mila bio je zamenjen izmenjenim liberalnim idejama, inspirisanim Hegelovim (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*) učenjem. Među liberalima revizionistima ističu se Grin (*Thomas Hill Green*) i Bosanket (*Bernard Bosanquet*) – kritičari uglavnom negativnog koncepta slobode kao nemešanja, koju je zastupao najveći broj klasičnih liberala, koji su se zalagali za punu slobodu i slobodu shvaćenu kao sposobnost.

Novi liberalizam je najsystematičnije izložen u spisima L.T. Hobhause (*Leonard Trelawny Hobhouse*), u čijem je delu „Liberalizam” iz 1911. godine dato sažeto učenje liberalizma XIX veka (posebno pogleda Mila i Grina), koje uključuje i ograničeni pristanak, kako na državno uplitanje u privredu, tako i na kolektivno pravo na jednakost u poslovanju, koje je on nazvao „pravičnom saglasnošću”, uključujući i sindikate.

Liberalizam protiv totalitarizma

Sredinom XX veka pojavilo se novo filozofsko učenje, odnosno skup učenja, pod nazivom totalitarizam. Ove ideje su okupljene oko načela da su potpuno centralizovani nadzor i upravljanje nad svim oblicima društvenog života nužni da bi bili ostvareni napredak, stabilnost i mnogi drugi ciljevi. Većina totalitarista nastojala je da, na jedan ili drugi način, obezvredi i uništi liberalizam. Tokom najvećeg dela XX veka liberali su bili prinuđeni da budu opozicija raznim vrstama totalitarizma.

Velika ekonomska kriza tridesetih godina prošlog veka potresla je poverenje javnosti u kapitalizam, pa i u sposobnost nereguliranih tržišta da dovedu do napretka. Pred liberalizmom je stajala treća dramatična promena: počelo se sa zalaganjem za detaljniji državni aparat kao branu slobode pojedinca i nastavka ka kapitalizmu, bez okretanja ka diktaturi. Ključni mislioci ove promene bili su Džon Džui (*John Dewey*) i Džon Majnard Kejnz (*John Maynard Keynes*), te Vinston Čerčil (*Winston Leonard Spencer Churchill*) i Frenklin Delano Ruzvelt (*Franklin Delano Roosevelt*). Za razliku

od prethodnih promena učenja, ova nije obuhvatila sve liberalne struje. Mnogi liberali ostali su verni tumačenju liberalizma iz XIX veka, a verovatno je da su Velika ekonomska kriza i Drugi svetski rat pojedinačni događaji, koji, nakon što su okončani, nisu činili opravdanim nastavak državnog uplitanja. Kao primer ove linije razmišljanja možemo navesti Fridriha Augusta fon Hajeka (*Friedrich August von Hayek*). On je više nego bilo koja ličnost doprineo oživljavanju klasičnog liberalizma u periodu posle Drugog svetskog rata. Objavio je značajno delo „Konstituisanje slobode” 1960. godine. Knjiga je tek krajem sedamdesetih godina doživela punu satisfakciju, a kritike o revidiranju liberalnih shvatanja socijalne pravde i ideje socijalnog stvaranja u vezi sa njom su sasvim utihnule.

U Italiji i Nemačkoj vlast preuzimaju fašisti i nacional-socijalisti, koji vezuju korporativni kapitalizam za državu umesto za slobode pojedinaca i ističu ideju da će osvajanja i narodna superiornost ovim državama dati njihovo pravedno „mesto pod suncem”. Totalitarne države tvrde da je demokratija bila slaba i nesposobna za odlučno delovanje i da jedino jak vođa može usaditi neophodan vid discipline.

Uspon totalitarizma naveo je autore i pristalice liberalnog učenja da preispituju svoja uverenja i načela kako bi shvatili u čemu su grešili i napokon došli do zaključka da je do totalitarizma došlo zato što se u potrazi za rešenjima poniženi narod okreće ka diktaturama. Zato, prema njihovom razmišljanju, država ima dužnost da zaštiti ekonomsku dobrobit svojih građana.

Kako je Isaija Berlin (*Isaiah Berlin*) govorio: „Sloboda za vukove znači smrt za ovce”. Oni su dalje tvrdili da razboritost vlasti zahteva da vlada deluje kao snaga ravnoteže u privredi, upravo kako je to pokazivala nedavno razvijena teorija – kejnzijizam. Postalo je neophodno „sačuvati kapitalizam od sebe samoga”, a slobodne države imale su prihvatiti teret odbrane demokratije i slobode čak i silom, ako to bude nužno (Valerštajn, 2005: 107).

Džon Majnard Kejnz i Džon Džui objašnjavali su teorijski zbog čega i kako bi se vlada mogla uplitati u privredu a da se pri tom sistem ne pretvori u socijalističku plansku privredu. Gorenavedeni liberali uzeli su za svoj teorijski pravac ime Novi liberali, kako bi istakli svoju podršku razrađenoj tradiciji lične slobode i dostojanstva, odbacujući radikalni kapitalistički deo klasične liberalne škole ekonomske misli, kao i revolucionarne težnje socijalističke škole. Sam naziv „Novi liberalizam” danas je izašao iz upotrebe i u SAD se ovo učenje naziva jednostavno „Liberalizam”.

Izvore ove struje nalazimo u Liberalnoj partiji u Velikoj Britaniji, posebno počev od Narodnog budžeta Lojda Džordža (*Lloyd George*). Upravo je „Novi liberalizam” ono liberalno nasleđe koje je Džon Majnard Kejnz tridesetih

godina tvrdio da podržava; i upravo je to oblik liberalizma koji predstavlja Oksfordski liberalni manifest svetske organizacije liberalnih stranaka – Liberalne internacionale, iz 1947. godine. Uticaj kejnzijanizma na Ruzveltov *New Deal* učinio je da se u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi liberalizam poistovećuje sa socijalnom državom.

Razvoj liberalizma posle Drugog svetskog rata

U razmišljanjima zapadnog sveta izraženo liberalne stranke locirane su između konzervativnih stranaka sa jedne, i radničkih ili socijaldemokratskih stranaka sa druge strane. Primera radi, Liberalna partija u Velikoj Britaniji danas je svedena na minornu stranku. Slično se dogodilo u nizu drugih zemalja, nakon što su socijaldemokratske stranke preuzele vodeću ulogu među levicom, a konzervativne stranke naklonjene privrednim subjektima, na desnici.

Pa ipak, u posleratnom periodu „Novi liberalizam” bio je na svom vrhuncu. Povezujući modernizam i progresivizam sa shvatanjem da će stanovništvo u posedu svojih prava i dovoljno ekonomskih i obrazovnih sredstava biti najbolja odbrana pred pretnjama totalitarizma, liberalizam ovog vremena zauzeo je stanovište da se prosvetljenom upotrebom moći vlasti može postići najviši stepen lične slobode, a lično samoispunjenje dostići širokom primenom tehnologije. Među liberalnim piscima ovog perioda su i ekonomista Džon Kenet Galbrajt (*John Kenneth Galbraith*), filozof Džon Rols (*John Rawls*) i sociolog Ralf Darendorf (*Ralf Dahrendorf*). Mnogi liberali u Evropi, kao i u Severnoj Americi, učestvovali su u izgradnji socijalne države.

Istovremeno, razvila se i značajna izdvojena struja liberalizma – pravac koji je na bilo kakvo uplitanje vlade u privredne tokove gledao kao na izdaju liberalnih načela. Ova škola učenja bila je posebno dominantna u Austriji, pa se otuda i zove „Austrijska škola”, dok su njeni pripadnici sebe nazivali „Klasičnim liberalima” ili „Libertarijancima”.

Polemika koja je vođena između slobode pojedinaca i optimalnog učešća društva, obeležila je veći deo liberalne teorije od Drugog svetskog rata, posebno fokusirajući svoju pažnju na pitanje do koje mere društveni izbor i tržišni mehanizam zajednički deluju kako bi doveli do najpravednije raspodele dobara i pogodnosti. Jedan od središnjih delova ove rasprave tiče se tzv. teoreme o nemogućnosti, Keneta Eroua (*Kenneth Arrow*), prema kojoj ne postoji konzistentna funkcija društvenog izbora koja zadovoljava uslove neograničenog donošenja odluka, nezavisnosti izbora i optimalnosti po Paretu; ukratko, nije moguće imati i neograničenu slobodu i najviše pogodnosti bez ograničavanja mogućih izbora.

Još jedna važna tema unutar liberalizma je važnost razboritosti u donošenju odluka – da li je liberalnu državu najbolje zasnovati na čvrstim garancijama prava u postupku ili je treba ukoreniti u suštinskoj jednakosti.

Akutno pitanje liberalizma jeste imaju li ljudi pozitivna prava kao članovi zajednica, pored zaštite od nepravdi koje bi im drugi naneli. Za većinu savremenih liberala, posebno u Sjedinjenim Američkim Državama, odgovor je pozitivan: pojedinci imaju pozitivna prava zasnovana na pripadnosti određenoj naciji, političkoj ili lokalnoj celini, imaju pravo da očekuju da će im pripadati određene pogodnosti i biti pružena izvesna zaštita. Drugi, klasičniji liberali bi odgovorili negativno: pojedinci nemaju takva prava kao pripadnici zajednica, jer takva prava su nužno u suprotnosti sa temeljnijim negativnim pravima ostalih članova tih istih zajednica (Mijatović i drugi, 2002: 8).

Nakon sedamdesetih godina prošlog veka veliki broj liberala distancirao se od neophodnosti državnog delovanja u privrednom životu, vraćajući se učenju o slobodnom tržištu i oslanjajući se na *laissez-faire* principe. To je značilo vraćanje na ideje od pre Prvog svetskog rata.

Bio je to delom odgovor na pobedničko likovanje tada preovlađujućih oblika liberalizma, ali je on bio ukorenjen i u samim osnovama liberalnih shvatanja, posebno u sumnjičavosti prema državi bilo kao privrednom ili filozofskom činiocu. Sve ubedljivije kritike vladajućeg liberalnog učenja počele su se čuti od Milтона Fridmana (*Milton Friedman*) u Sjedinjenim Američkim Državama i članova Austrijske škole u Evropi, koji su dokazivali kako bi vladino uplitanje u privredu moglo postajati sve veće i da bi ga u nekom momentu bilo teško ukloniti. U ovoj tvrdnji imali su podršku brojnih mislilaca poput Džona Majnarda Kejnza, koji je pisao Hajeku, govoreći da ga je duboko potresao argument da bi privremeni vladini programi mogli postati stalna tiranija.

O liberalizmu danas

Danas liberalizam i njegovi brojni naslednici predstavljaju najpoznatije filozofske škole na Zapadu. Ideje o slobodi pojedinaca, ličnom dostojanstvu, privatnosti, prosvetenoj i razboritoj politici, vladavini prava, temeljnoj jednakosti – pojmovima koji su pre dva veka bili kranje radikalni – danas su gotovo univerzalno prihvaćene kao politički ciljevi svakog civilizovanog društva.

Kao i kod drugih političkih učenja, i ovde treba biti oprezan prilikom objašnjenja liberalizma kao apstraktnog ideala. U stvarnom životu političari su spremni da čine kompromise, imaju lične interese ili mogu povlašćivati biračima, tako da ovakav ideal nikada nije savršen opis pojedinačne politike. Takođe, kao i kada je reč o drugim političkim shvatanjima, liberalizam, ma u kakvom obliku posmatran, uvek će naići na odobravanje njegovih pristalica, odnosno

osporavanja njegovih protivnika. Smernice liberalnih stranaka uvek su manje ili više zasnovane na pravu pojedinaca na samoopredeljenje i odgovornosti države da štiti i unapređuje pojedinačne interese svojih građana.

Generalno gledano, liberali se zalažu za ustavnu vlast, predstavničku demokratiju i vladavinu prava. Tokom raznih istorijskih razdoblja liberali su prihvatili kako ustavnu monarhiju, tako i republikansko uređenje. Oni su po pravilu suprotstavljeni nacionalizmu i obično se razlikuju od konzervativaca svojom širom tolerancijom i većom spremnošću da prihvate multikulturalizam. Pored toga, liberali stoje na strani ljudskih prava i građanskih sloboda, posebno slobode govora i slobode štampe.

Liberali se zalažu za slobodno tržište i slobodnu trgovinu, ali se razlikuju u stepenu (ograničenog) vladinog uplitanja u ekonomiju koji zagovaraju. Uopšte, odgovornost vlade za zdravlje, obrazovanje i borbu protiv siromaštva uklapa se u smernice većine liberalnih stranaka. Pa ipak svi oni, čak i američki liberali, skloni su da veruju u daleko manju ulogu države od one koju bi podržala većina socijaldemokrata, a kamoli socijalista ili komunista.

Liberali uglavnom veruju u neutralnu vladu, u smislu da država ne treba da se meša u živote svojih građana. Ovo samoopredeljenje znači i otvoren pristup u etičkim pitanjima. Najveći broj liberalnih stranaka zalaže se za pravo žene na izbor prekida trudnoće i zagovara jednaka prava za homoseksualce. Jednakost pred zakonom je kritična za liberalnu politiku, a rasizam i šovinizam su potpuno nespojivi sa liberalizmom. Sve liberalne stranke su sekularne, ali se razlikuju po pitanju antiklerikalizma. Liberalne stranke u Latinskoj Americi često su veoma antiklerikalne.

Svi liberali se slažu oko ideje da bi društvo trebalo da bude samo veoma ograničeno zainteresovano za ponašanje svojih građana u oblastima koje se tiču privatnosti, slobode govora, lične savesti ili verskih uverenja, kao i političkog udruživanja. Jemčenje ličnih sloboda i nesputavanja, posebno u slučaju ličnog izražavanja, izuzetno je važno za liberalizam. Levo krilo liberalizma, a posebno u SAD, smatra za temeljnu postavku da društvo ima odgovornost da osigura jednake mogućnosti svakom od svojih građana. Liberali, uopšte uzev, ne veruju da bi vlada u ma kojem obimu trebalo da neposredno upravlja industrijskom proizvodnjom putem državnih preduzeća, po čemu stoje nasuprot socijaldemokratama.

Kako je liberalizam širok i uglavnom pragmatičan u svojim opredeljenjima, ne postoji jedinstvena matrica koja bi se mogle svugde i svagda uzeti za liberalnu. Pod nekim okolnostima porezi će biti povećani, pod nekim drugim pak smanjeni. Ponekad liberalizam naglašava finansijsku pomoć siromašnijim građanima (na primer, kroz novčanu pomoć nezaposlenima, nižu stopu poreza

na dohodak građana, osnovni prihod, zajemčena minimalna primanja ili tzv. građansku dividendu). Najveći broj liberalnih stranaka zalaže se za učešće države u obezbeđivanju minimalnog oblika zdravstvene zaštite i osnovnog obrazovanja. Većina liberala smatra da bi država trebalo da obezbedi osnovno zdravstveno i penzijsko osiguranje iz poreza, a širu zdravstvenu i socijalnu zaštitu od privatnih osiguravajućih društava.

Srodne ideologije

Kao što je već više puta istaknuto, postoji više odvojenih, a ponekad i suprotstavljenih struja liberalizma. Pored toga, veliki broj ideologija i filozofija ima uticaja na liberale i liberalnu teoriju ili se u velikoj meri sa njihovim postavkama slaže. U određenoj meri, socijaldemokratija je liberalizmu najbliža sa „leve” strane a konzervativizam sa „desne”. Neoliberalizam je vrsta pro-tržišne ekonomske politike koja je nastala iz liberalne tradicije i koju često prihvataju i konzervativni, demohrišćanski i socijaldemokratski političari, ali to ne znači da prihvataju i ostale postulate ove politike. Libertarijanizam, koji se razvio iz klasičnog liberalizma, nekada se smatra granom liberalizma a nekada samostalnom, zasebnom ideologijom.

Neoliberalizam

Neoliberalizam je pre svega ekonomsko, a ne i šire političko gledište. Kao pojam, nastao je sedamdesetih godina prošlog veka, kao posledica smanjenja mešanja države u privredne tokove i odnosise na program smanjivanja trgovinskih prepreka i unutrašnjih tržišnih ograničenja, kao put ka kapitalističkom sistemu više oslonjenom na slobodno tržište. Neoliberali prihvataju izvesnu ulogu vlade u ekonomiji, posebno potrebu za centralnom bankom i sposobnom odbranom, ali nastoje da vladino uplitanje (posebno u oblasti poreske politike) smanje na što je moguće manju meru. Među neoliberalne spadaju Džozef Štiglic (*Joseph Stiglitz*) i Milton Fridman, dobitnik Nobelove nagrade iz oblasti ekonomskih nauka. Kao što je već istaknuto, ovakva ekonomska shvatanja nisu nužno praćena i političkim liberalnim stavovima: neoliberali često ne staju iza ličnih sloboda po etičkim pitanjima ili moralnim principima (na primer, po pitanju seksualnih sloboda). Primer neoliberalizma u svojoj krajnosti bio je Pinočev režim (*Augusto José Ramón Pinochet Ugarte*) u Čileu, ali mnogi će i Ronalda Regana (*Ronald Reagan*), Margaret Tačer (*Margaret Thatcher*), Tonija Blera (*Tony Blair*) i Gerharda Šredera (*Gerhard Schröder*) takođe svrstati među neoliberalne.

Socijaldemokratija

Fundamentalna razlika između liberalizma i socijaldemokratije, pored saznanja da imaju sasvim različito poreklo, ogleda se po pitanju uloge države u ekonomiji. Naime, socijaldemokratija nastoji da postigne izvestan stepen jednakosti i drži do načela egalitarizma, kao izvora svojih moralnih vrednosti. Socijaldemokrate podržavaju širok javni sektor i podržavljenje servisnih preduzeća poput proizvođača struje i prirodnog gasa, kako bi se izbegli privatni monopoli, postigla društvena pravda i podigao životni standard za sve. Liberali se, sa druge strane, zalažu za ograničenu ulogu države, na primer putem subvencija i veruju da najveća državna preduzeća iz oblasti industrije moraju biti podložna državnim propisima, ali ne i da budu u vlasništvu države. Socijaldemokratija smatra važnim pozitivno shvatanje prava i sloboda (pravo na učešće u političkom životu i uživanje sloboda datih od strane države te prava koja proističu iz pripadnosti zajednici), suprotno izričitiije (mada nikako ne sasvim) negativnom shvatanju koje se češće vezuje za liberalizam (pravo građana na neuplitanje u njihove privatne stvari od strane onih koji vrše političku vlast i uživanje izvornih, prirodnih sloboda koje država treba da štiti, a ne da ih dodeljuje, uz odsustvo prava zasnovanih na pripadnosti zajednici, jer ona nužno ugrožavaju osnovna prava ostalih). Osim ovih razlika, međutim, liberalizam sa socijaldemokratijom deli mnoge osnovne ciljeve.

Treba reći i da su tokom devedesetih godina XX veka mnoge socijaldemokratske stranke usvojile i neoliberalne ekonomske smernice poput opsežnih privatizacija i otvorenih tržišta, uglavnom na užasavanje svojih birača. Ove stranke su time de facto postale neoliberalne, što su mnoge i platile naglim padom biračke podrške; tako, na primer, levičarski kritičari optužuju nemačku Socijaldemokratsku partiju i britansku Partiju rada da sprovode neoliberalnu politiku. U britanskom slučaju, došlo je do čudne situacije u kojoj Partiju rada mnogi vide kao desniju od Liberalnih demokrata.

Libertarijanizam i „klasični liberalizam”

Moderna libertarijanska tradicija izdaje se za ideološkog naslednika klasičnog liberalizma. Mnogi se, međutim, protive ovom spoju dva shvatanja, koja vide kao odvojena i zapravo suprotstavljena. Oni koji ističu razliku između klasičnog liberalizma i libertarijanizma ukazuju da je čak i Adam Smit verovao da slobodno tržište ne može zadovoljiti sve zahteve društva. Neki dalje obrazlažu da su libertarijanizam i liberalizam u osnovi nespojivi jer su kontrola i ravnoteža koje obezbeđuju liberalne institucije u suprotnosti sa

libertarijanskom podrškom potpunoj ekonomskoj deregulaciji.

Fridrih Hajek i drugi teoretičari, umesto isticanja veza sa osnivačima, naprosto nazivaju libertarijanizam – liberalizmom, ali ističu i da njihovi pogledi imaju malo zajedničkog sa liberalizmom kako se on danas određuje u SAD, gde savremeni liberali podržavaju uređivanje privrede i preraspodelu bogatstva od strane vlade. Hajek svoje poglede na ovu materiju jasno objašnjava u članku „Zašto nisam konzervativac”; u ovom članku Hajek razmatra evropski konzervativizam, koji je još uvek bio sumnjičav prema kapitalizmu. Drugde u svetu, međutim, neke libertarijanske političke stranke drže se upotrebe naziva liberali bez užeg objašnjenja, poput ACT Novog Zelanda koji sebe naziva jednostavno „liberalnom strankom”. Uopšteno govoreći, ovo se dešava u zemljama u kojima ne postoji veća liberalna stranka, tako da ne postoji opasnost od eventualne zabune.

Liberalizam u Srbiji

U Srbiji se liberalizam pojavljuje rano. Već među prvim školovanim Srbima polovinom XIX veka postoje zastupnici liberalnih ideja, kao što su Kosta Cukić i Dimitrije Matić. Ubrzo im se pridružuje veći broj mislilaca mlađe generacije: Vladimir Jovanović, Milan Piroćanac, Jevrem Grujić, Milovan Janković, Ljubomir Kaljević, Čedomilj Mijatović – gotovo cela mlađa srpska intelektualna elita.

S obzirom na to da je teško odrediti stroge granice liberalnog pogleda na svet, tako se i u vezi sa Srbijom toga vremena s pravom postavlja pitanje ko je zastupao liberalnu doktrinu i šta od intelektualnog nasleđa pripada liberalnom pravcu. Tako su među prvim srpskim liberalima postojale dve struje: liberalna i mladokonzervativna. Osnovne razlike među njima bile su sledeće: dok su mladokonzervativci bili moderniji u liberalizmu i jače insistirali na individualnim slobodama i pravima, dotle su liberali bili veće demokrate.

Prvi liberali odmah su došli u sukob sa knezom Mihailom Obrenovićem, koji je verovao da nerazvijenoj Srbiji toga vremena više odgovara čvrsta i brižljiva centralna vlast, nego poredak zasnovan na slobodama i demokratiji.

Cela liberalna grupacija bila je jedinstvena u pitanju nacionalnog oslobođenja, kao osnovnog cilja političke aktivnosti tadašnje Srbije. Liberalna stranka je vremenom postala konzervativna stranka, posebno od trenutka kada je na njeno čelo došao umereni liberal i veliki realpolitičar Jovan Ristić i potisnuo radikalnije krilo, tzv. svetoandrejske liberale. Mladokonzervativci, koji su osnovali Naprednu stranku, nisu verovali u potpunu demokratiju u jednoj pretežno zemljoradničkoj zemlji kakva je bila Srbija. Zastupali su ideju dvodomne skupštine, gde bi gornji dom, sastavljen od intelektualaca,

predstavljao ravnotežu donjem domu, izabranom demokratski, ali zato i podložnom demagogiji i manipulaciji. Zbog ovog zalaganja naprednjaci se smatraju i konzervativcima.

Tokom 1880-ih godina na vlasti je Napredna stranka, koja je u osnovi liberalne orijentacije, pa se Srbija od patrijarhalne despotije kneza Miloša Obrenovića i birokratskog centralizma kneza Mihaila postepeno liberalizuje i politički modernizuje, uprkos težnji kraljeva Milana i Aleksandra Obrenovića da zadrže glavnu reč u osnovnim političkim stvarima.

Početak 80-ih godina XIX veka na političkoj sceni Srbije pojavljuje se Narodna radikalna stranka, koja po političkim idejama nije liberalna, ali jeste demokratska. Ona potiskuje stare stranke i preuzima političko vođstvo u biračkom telu, ali i postepeno menja ideologiju: napušta patrijarhalno narodnjaštvo i preuzima savremenije liberalno-demokratske poglede, mada ne u potpunosti. Poseban korak u tom pravcu predstavljalo je odvajanje Samostalne radikalne stranke početkom XX veka, sa modernijim vođama (Ljubomir Stojanović, Jaša Prodanović), koje su zastupale liberalno-demokratska gledišta, često začinjena socijaldemokratskim elementima (Jovan Skerlić).

U Vojvodini XIX veka vodeći liberali su Svetozar Miletić i Mihailo Polit-Desančić, vođe tamošnje liberalne stranke i borci protiv klerikalizma i za srpska nacionalna prava.

U periodu između dva svetska rata liberali su se pretežno okupljali u Demokratskoj stranci, ali liberala ima i u drugim strankama. Među ekonomistima vodeći liberali su Velimir Bajkić i Milan Stojadinović, višestruki ministar finansija i predsednik jugoslovenske vlade u periodu od 1935. do 1939. godine. Liberalnu orijentaciju imao je i ugledni srpski i jugoslovenski intelektualac Slobodan Jovanović, uz nešto konzervativnih elemenata.

Za vreme poluvekovne komunističke vladavine liberalizam je bio proganjan kao najveći neprijatelj, ali su se postepeno pojavile nove snage. Nakon sloma komunizma i vraćanja višepartijskog sistema osnovano je više novih stranaka, gde se liberalnom mogla smatrati Demokratska stranka, ali je ona tokom vremena lavirala i za nju se danas može reći da pripada socijaldemokratskom bloku partija. Od političkih stranaka liberalne orijentacije danas je značajna jedino Liberalno demokratska partija.

BIBLIOGRAFIJA

Avramović, Sima, Stanimirović, Vojislav. 2006. *Uporedna pravna tradicija*. Beograd: Nomos.

Čavoški, Kosta, Vasić, Radmila. 2006. *Uvod u pravo*. Beograd: Službeni glasnik.

Đurković, Miša. 2005. *Kapitalizam, liberalizam i država*. Beograd: Institut za evropske studije.

Fridman, Milton. 1997. *Kapitalizam i sloboda*. Novi Sad: Global book.

Grej, Džon. 1999. *Liberalizam*. Podgorica: Centar za izdavačku djelatnost.

Hajek, Fridrih. 2002. *Pravo, zakonodavstvo i sloboda*. Podgorica: CID.

Jovanović, Slobodan. 1932. *Vodi Francuske revolucije*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.

Lakićević, Dragan, Stojanović, Božo, Vujačić, Ilija. 2008. *Teoretičari liberalizma*. Beograd: Službeni glasnik.

Mijatović, Boško i drugi. 2002. *Polemika o liberalizmu*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.

Milbank, Džon. *Liberalnost versus liberalizam*. Treći program III-IV (2007).

Valerštajn, Imanuel. 2005. *Posle liberalizma*. Beograd: Službeni glasnik.